

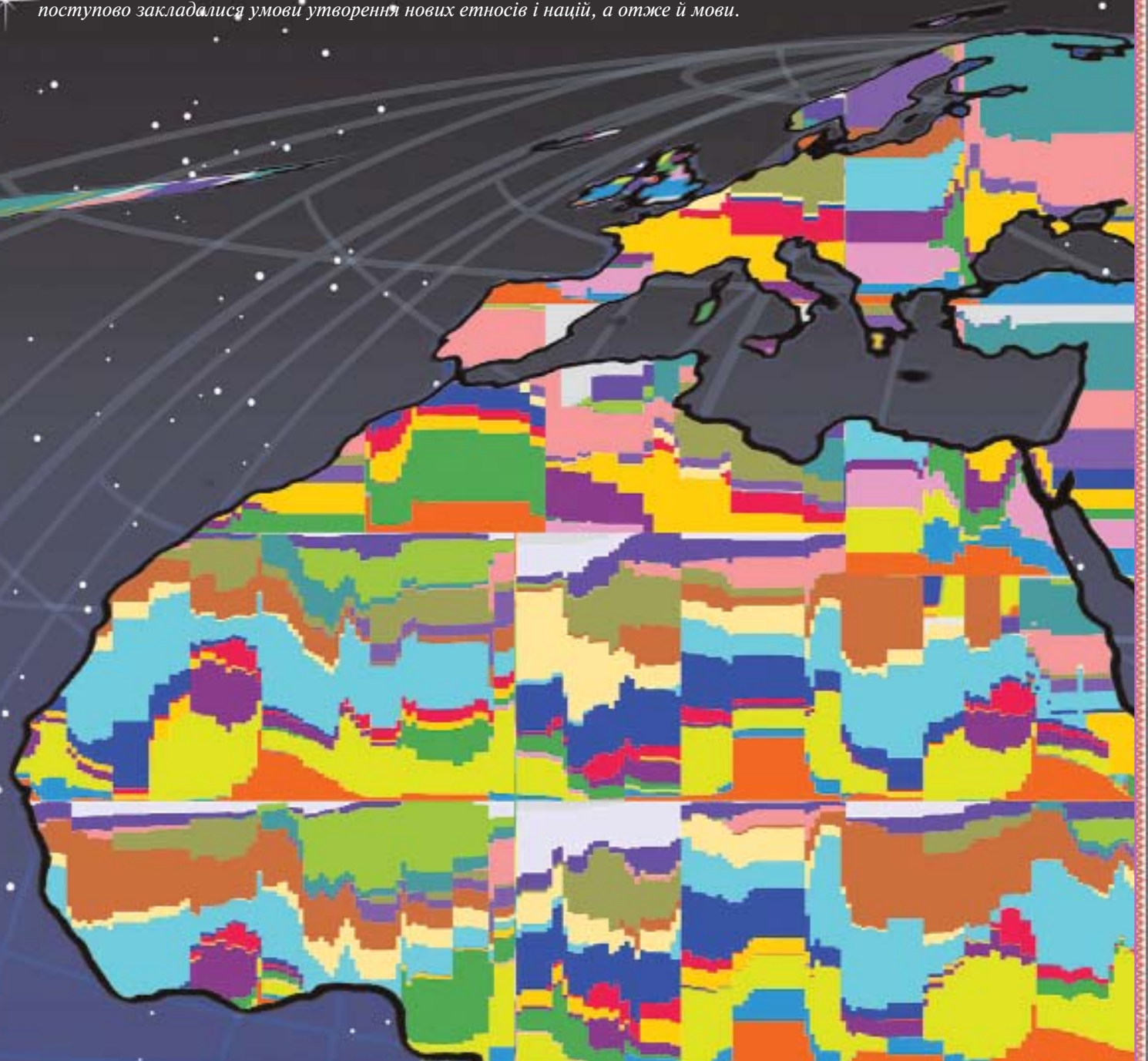
МОВА

неодмінний чинник виникнення, становлення,

На карті світу (©Nature, 21 лютого 2008 р.) різним кольором подано дані щодо виникнення і подальшої міграції генотипу людини за результатами аналізу 500 тис. генів ДНК-молекул та їхніх варіацій в геномі 485 осіб — представників 29 націй п'яти континентів. Аналізу підлягали три типи генетичних варіацій: *моно-нуклеотидні поліморфізми (SNP)*, *гаплотипи (HT)* і *варіативність повторів (CNV)*. Умовно ці типи можна пояснити так: уявімо, що геном людини є книгою життя, що містить три мільярди букв, тоді *SNP* характеризує, у який спосіб відрізняється вимова кожного зі слів цієї книги, *HT* — зміни слів, а *CNV* — оптові викреслювання або дублювання сторінок цієї книги.

Виявилося, що розмаїття людських генів зменшується з віддаленням від африканського континенту.

Це свідчить про те, що прабатьківщиною людства була Африка, потім упродовж 100 тис. років люди мігрували на землі Близького Сходу, Європи й Азії, пізніше освоїли тихоокеанські острови і, зрештою, американський континент. Із кожною хвилиною міграції на обжитих територіях формувалася нова популяція генетичної варіації, і тим самим поступово закладалися умови утворення нових етносів і націй, а отже й мови.

“Неповнота нації, соціальна, культурна й мовна, виникає тоді, коли країну, що її займає певна нація, піддано тривалій і потужній експансії з боку іншої держави, яка, щоб закріпити за собою володіння цією країною, докладаеть всіх зусиль до якнайбільшої денационалізації її народу, насамперед в особі його соціальної верхівки.

Якщо в цьому випадку народ, підданий експансії, здавна втратив свою державність (або ніколи її не мав), відбувається начебто його роздвоєння: верхні соціальні його верстви, прагнучи зберегти свої привілеї, умовою чого є асиміляція, переймають мову й культуру держави-загарбниці, а єдиним носієм зредукованої національної мови й культури стають лише соціальні низи відповідного народу”.

Орест Ткаченко

УКРАЇНСЬКИЙ МОВНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК

формування й перспективи

Мовно-національний розвиток неповних націй Центральної Європи, таких як чехи, словаки, словенці, латиші, литовці, естонці, фіни, що втратили своє дворянство й освічені верстви внаслідок відповідно *германізації* (чехи, словенці, латиші, естонці), *мадяризації й богемізації*¹ (словаки), *полонізації* (литовці), *шведизації* (фіни), має багато спільних рис і становить загалом типологічно *єдиний різновид*.

Орест Ткаченко
доктор філол. наук,
член-кореспондент НАН
України,
гол. наук. співр.
Інституту мовознавства
ім. О.О. Потебні
НАН України,
м. Київ

Започатковувався він у відносно вузьких колах патріотично налаштованих учених і письменників, які починали з вивчення власної національної мови, фольклору, старовинних писемних пам'яток, якщо вони існували, а також з літературної творчості національною мовою. При цьому при укладанні словників, граматик, підручників, формулюванні своїх патріотичних поглядів, у працях з історії свого народу вони початково широко вдавалися до мови-асиміляції, відповідно німецької, угорської, чеської, польської, шведської, якою їм найлегше було формулювати свої думки і найдоцільніше укладати словники. Поступово свою національну свідомість патріотична інтелігенція переносила в нижчі, ще неасимільовані верстви народу. Так відбувався своєрідний обмін: національна інтелігенція несла в народ національну свідомість, а сама вчилася від нього багатой народної національної мови.

Разом із поступовим соціальним розвитком нації, наявністю в ній не тільки соціальних прошарків селян, бідного міщанства, дрібних реміс-

ників, а й появою власної національної буржуазії виникали дедалі сприятливіші умови й для збагачення власної культури (зокрема, літератури) і мови. *Перші свої кроки література неповних націй* робила в галузі фольклорних/напівфольклорних творів і в описах селянського життя, бо й національна мова була в цей час майже винятково належністю селянства. Проте розвиток нації, у тім числі й соціальний, поява серед нації освічених і заможних верств вимагали й повнішої літератури. Насамперед така література починала створюватися в галузі перекладів, зокрема “Іліади” й “Одіссеї” та інших шедеврів світової літератури, як важливого етапу у розвитку власної культури й мови.

Наступним етапом ставало використання сюжетів і тем із життя інших, розвиненіших, народів. Особливо важливими такі твори були, зрозуміла річ, у той період, коли в того чи іншого народу тільки-но формувалося повне за соціальним складом національне суспільство і його треба було ще навчити розмовляти розвинутою й досконалою, вишуканою високоінтелектуальною національною мовою, що особливо виразно втілювалося в драматичних творах (в українців такі зразки маємо в драмах *Лесі Українки* з життя Давнього Риму, Греції, Юдеї, середньовічної Іспанії, колоніальної Америки тощо, в яких геніальна письменниця неодноразово разом із загальносвітовими ставила й

¹Останнє (використання чеської мови словаками) було наслідком сильного чеського впливу, особливо інтенсивного стосовно словаків-протестантів. Цей вплив розпочався з часів гусизму (XV ст.) і тривав в основному до середини XIX ст., коли завдяки діяльності Людовита Штура (1815—1856) остаточно склалася словацька літературна мова.

розв'язувала найпекучіші проблеми українського національного життя).

Іноді національна література робила й *третій крок*: починала описувати життя вищих верств або великих міст власної країни навіть тоді, коли в них ще не набула поширення власна національна мова (в українській літературі це “Блакитна троянда” Л. Українки, “Богуслав сміється” І. Франка, твори В. Винниченка й М. Хвильового, дія яких відбувається у зрусіфікованих містах Східної України, головню в Києві або Харкові, та інших видатних письменників того часу). Усі ці три етапи розвитку національної літератури були доко- нечні, навіть коли вони дещо випе- реджали дійсність. І особливо дореч- ними і своєчасними вони виявлялися тоді, коли поступове перетворення мови й культури нації з неповної у повну більш-менш дотримувало кроку з поступовим соціальним розвитком нації від початкової соціальної неповноти до відповідної повноти (зокрема у творах О. Кобилянської, пов'язаних з міським інтелігентським українським товариством Чернівців).

Таким самим, як розвиток зга- даних націй Центральної Європи, був загалом розвиток українців Західної України, насамперед Галичини й Буковини, до яких у 1920-1930 роках приєдналася й Західна Волинь, а також значною мірою й Закарпаття. Сприяла цьому в Західній Україні наявність приватної власності, що дала змогу розвинути тут, як і в згаданих народів, національній буржуазії як соціальній силі, здатній конкурувати з панівними іноземними й іншомовними соціальними верствами (напр., польською шляхтою й буржуазією в Галичині), а також виникнути українськомовному місту, а тим самим сформуватися повній нації.

Зовсім інакше розвивалося мовно- національне життя Східної України, що й змушує віднести її мовно- національний розвиток до іншого типологічного різновиду, який можна визначити як східноукраїнський або радянський і пострадянський. Тут так само формувалося заможне селянство, з якого могли б пізніше, як, наприклад, у країнах Балтії — Латвії й Естонії, витворитися свої “сірі барони”, які б у селі витиснули російське й польське поміщицтво або реукраїнізували головню зрусіфікованих дворян старшинсько- козацького походження, а в містах могли б посісти провідну роль або самі, або в особі своїх дітей, і тим самим, піднявши соціальний статус української мови, сприяти й мовній

реукраїнізації міст.

Але на перешкоді стала швидка поразка проголошеної самостійної Української державності (Центральна Рада — Гетьманат — Директорія), що проіснувала у 1918-1920 роках. Після цього доля Східної України, своєю суттю мало чим відрізнялася від долі інших неросійських республік Радянського Союзу, національна мова й культура яких лише толерувалися (у певних межах), але раніш чи пізніш мали бути витиснені російською мовою й культурою.

Унікальна ситуація Східної Укра- їни, коли друга за кількістю слов'ян- ська нація й досі не може домогтися гідного місця своїй мові у власній державі, впливає з радянського минулого України і його пострадян- ського, багато в чому тривкого про- довження, ускладненого всіма обтя- женнями псевдоринкової дійсності.

Річ у тім, що саме радянський лад створив найефективніші умови для вимирання української культури й мови в Східній Україні, що було недосяжною мрією для всіх поперед- ніх поколінь російських імперських шовіністичних кіл².

Вступною частиною, прелюдією до тієї трагедії, яка тут сталася в 1930-х рр., було створене так званою українізацією те тимчасове Відрод- ження, що пізніше назвуть “розстрі- лямим Відродженням”.

Український національно-виз- вольний рух, пробуджений українсь- кою національною революцією 1917- 1920-х рр., і пов'язаний з цим мовно- національний розвиток, що знайшов свій вияв у незвичайному суспільно- культурному піднесенні, не можна було відразу придушити.

З тактичних міркувань більшовики мусили все це не тільки терпіти, а навіть певний час підтримувати і в певних межах розвивати. Подібна їхня тактика впливала тоді і з надій на близьку світову революцію, на- самперед у Європі й Азії. Небезпід-

²Звичайно, зрусіфікованість українців не завжди давала їм “перепустку у вищий світ” російськомовного товариства, але, по- перше, убезпечувала їх від звинувачень в “українському буржуазному націоналізмі” і, по-друге, зрусіфікованість майже без- винятково була доконечною умовою (*conditio sine qua non*) просування вгору шаблями кар'єри. З огляду на це (на відміну від України) вивчення грузинської мови в школах Грузії було обов'язковим. — Пор. “Госу- дарственный язык нашей республики явля- ется обязательным в школах. В негрузинских школах дети с большим интересом и успехом изучают грузинский язык”. — Цулейскири В., Чанишвили Н. Самоучитель грузинского языка. — Тбилиси, 1960.

ставно й те, що Україна слугувала привабливою вітриною, насамперед для того, щоб заманити сюди якнай- більше українських емігрантів із числа колишніх діячів УНР і галицьких комуністів-радянфілів. Набої для їхнього пізнішого розстрілу поки що готувалися разом із досье на кожного активного в національних справах українця, який повірив у ширість і незмінність цієї політичної гри комуністичної влади, стратегічна лінія якої, успадкована від дореволюційних правлячих кіл Росії, насправді могла бути й була завжди лише антиукраїнською.

У 1930-ті рр. обставини дозволили скинути маску українофільського кокетування радянській владі, яка завжди діяла як російська (шовіністична) сила, лише більш чи менш закамфльована в своїй суті.

У 1930-ті рр. українству було зав- дано два удари.

Перший полягав у знищенні основної маси української національної інте- лігенції, що найактивніше діяла в літературі, мистецтві, освіті нації. **Другий полягав у винищенні й пограбу- ванні, так званому розкуркуленні, ко- лективізації, а потім страхітливому голодоморі** у 1932-1933-х роках вели- чезної кількості селянства³.

Цими нищівними ударами було знекровлено відразу провідну силу нації — національну еліту, і водночас підірвано економічну основу нації — заможне селянство, як і мовно- національну основу для відродження України, її селянство в цілому, яке було спролетаризовано (точніш, злюмпенізовано) і разом із українською інтелігенцією (заляка- ною терором) поставлено на коліна.

При ліквідації приватної власності і запровадженні ладу, за якого збага- чення і здобуття вищої освіти пов- ністю узалебнювалося від радянської (тобто російської за своєю суттю) держави і “партії”, які тоді “преміювали” українців за мовно-на- ціональне відступництво і їх же карали за “надмірну” любов до України, винищуючи її в зародку, все українське рано чи пізно прирікалося

³Першочерговим завданням українських істориків має бути якомога точніше з'ясування розмірів цієї трагедії, причому не тільки в межах сучасної Української дер- жави, а й поза нею, на етнічних українських землях СРСР (наприклад, у Східній Слобожанщині і на Кубані, де також люту- вав голодомор), що за деякими підрахунками забрав життя 7-8 мільйонів або навіть, що вірогідніше, понад 10 мільйонів українців). Див.: Соловей Л. Голгота України. — Дрогобич, 1993.— Ч. 1.— С. 202, 211.

на знищення. Воно допускалося тільки для українців низького соціального (тобто майнового й освітнього) рівня або представників “українських” професій, пов’язаних безпосередньо з українською мовою, але й тут всіляко контролювалося й обмежувалося. Тим самим радянська держава дістала потужний, як ніколи, засіб деукраїнізації й русифікації українців. Усі прояви протесту проти такого стану речей в Україні аж до проголошення незалежності нещадно придушувалися за допомогою репресій. Особливого апогею політика русифікації досягла в добу Брежнєва, коли було проголошено існування “новітньої історичної спільноти, радянського народу” із “загально-радянською”, тобто російською, мовою і розпочато вже нічим не масковану русифікацію навіть у галузі середньої освіти.

Українську мову й культуру на Сході України було витіснено на периферію, що відчувається зараз навіть у Києві, а переважна маса продукovanого в пресі, книгодруці, телевізійних каналах і досі видається й мовиться російською мовою. Надзвичайно дорого українську книжку при цьому, якщо вона й видається, витискає дешева російська.

Українське національне (тобто українськомовне) суспільство в Східній Україні по-старому залишається неповним соціально (бракує середніх і вищих соціальних шарів насамперед у великих містах, зокрема в столиці України Києві). Неповне це суспільство й культурно, бо в міській культурі домінує культура російська, яку до того ж як ніколи інтенсивно підживлюють численні російськомовні газети й журнали сучасної України (до того ж, подекуди, українофобські). Майже цілковито “виметено” з української телевізії все українське і його заступлено російським⁴.

Залишається українське суспільство неповним і мовно, бо українська мова в Києві, не кажучи вже про

⁴Українська мова тут якщо й уживається, то це, як правило, мова дубляжу неукраїнської культури, російської, американської або західноєвропейської (звідка азійської). Оригінальну українську “культуру” майже всуціль репрезентовано самою тільки рекламою пива, прального порошку тощо (у тім числі за допомогою поетичних перлин типу “Не гальмуй! Снікерсуй!”). Нічого, крім граничної дискредитації всього українського, таке, з дозволу сказати, “українське”(?) телебачення викликати не може (з мовчазної згоди сучасної української (?) влади).

Харків, Донецьк, Одесу, й досі не є мовою міського побуту, а лише мовою вузьких інтелігентських кіл або існує в соціальних низах у вигляді зовсім неавторитетної “напівмови”, “суржику”. Отже, українство у великих містах Східної України по-старому лишається загнаним у вузьке мовно-національне “гетто”, залишаючись фактично на правах найупослідженішої національної “меншини”.

Вихід із цього глухого кута можливий зі здійсненням таких п’яти доконечних побажань:

1. *Має відбутися соціально-економічне й національно-культурне піднесення східноукраїнського села і провінції взагалі* (малих міст і містечок, де ще збереглася українська мова).

2. *Українська держава мусить послідовно й наполегливо здійснювати протекціоністську політику стосовно розвитку української мови й культури і їх поширення у великих містах Східної України й насамперед у столиці України — Києві.*

3. *Необхідно підтримувати українську національну економіку та українську культуру в усіх її виявах.*

4. *Українську мову слід запровадити в усіх виховно-освітніх закладах (від дитячих садків та ясел аж до інститутів і університетів); виняток мають становити лише навчальні заклади з мовою національних меншин, у тім числі й російською (але і в них мають обов’язково і на високому рівні викладати українську мову та*

⁵Грабовський П. *Поетам-українцям.* / Зібрання творів. К., 1959.—Т.1.—С. 167.

⁶Звичайно, найефективнішим це поборовання може бути тільки в разі, коли воно поряд із заборонними міститиме й заохочувальні моменти, які могли б зробити вигідним переведення компраторської діяльності на рейки неподільної, об’єднаної української національної економіки. Це б сприяло дуже важливому об’єднанню України на економічній основі.

⁷Безглуздою и короткозорною з огляду на це слід уважати думку, якою багато років “годували” українців патріотичного спрямування і яка, судячи з подальшого, і досі не знімається з порядку денного: “Спочатку розвинемо економіку, а тоді вже почнемо займатися мовно-культурними проблемами”. Історичний досвід свідчить, що міцну економіку може побудувати тільки нація, натхненна потужною національною ідеологією, що, зокрема, доводить досвід Японії. Недаремно саме тому японські економісти, що в 1996 р. відвідали Україну, на запитання: “Чого бракує українській економіці?” — однозначно відповіли: “Націоналізму” (І. Бачинський. *Чи залишиться Україна українською? / Україна на межі тисячоліть:* Збірник.—К., 1998.—С. 177).

літературу й історію України).

5. *Виходячи з того, що мовно-національне питання має в Східній Україні гостросоціальне забарвлення та цілком конкретне економічне підґрунтя, треба домогтися, щоб носії української мови як за своїм майновим, так і за освітнім цензом не поступалися носіям інших мов, зокрема російської, бо інакше “нарід, покинутий на злидні, нарід, плазуючий у млі, повинен стратити риси рідні, безслідно стертися з землі”⁵.*

А це, зокрема, передбачає протегування з боку Української держави національній буржуазії, що вкладає гроші в національну економіку й культуру і їх розвиває, і поборювання антинаціональної компрадорської буржуазії⁶, що грабує національну економіку, витісняє національну культуру й вивозить гроші за кордон, руйнуючи економічно власну державу і збагачуючи чужі держави.

Отже, мовно-національне питання в Україні щільно пов’язане з широкими політико-економічними, культурними й соціальними проблемами і може бути розв’язане тільки в поєднанні з ними.

Специфікою Східної України є те, що на відміну від більшості неповних націй Центральної Європи, де побудова власної незалежної держави завершувала мовно-національний розвиток, тут вона стала тільки передумовою для його успішного початку й завершення. І з огляду на це, якщо там розвиток національно-мовної й державницької свідомості титульної нації мав здебільшого такий порядок спрямування: **мовна свідомість — національна свідомість — державна свідомість**, тут він неодноразово мав протилежне спрямування: **державна свідомість — національна свідомість — мовна свідомість**.

При здійсненні зазначеної програми маємо виходити з того, що поки стрижень української етнічної нації недобудовано, зарано говорити про будь-яке процвітантя Української держави, у т.ч. економічне⁷.

Послідовне здійснення заходів для уможливлення дії згаданих п’ятих побажань забезпечить остаточне здобуття повноти української нацією. Тим самим буде завершено остаточно й побудову Української держави, душено якої є українська нація. Тільки це забезпечить їй силу й багатство, а тим самим і гідне життя її громадян.